

INTERPUNKCIJSKI ZNAKOVI*

Mirko Peti

1. 0. Ovaj pokušaj da se utvrdi narav i opiše poraba interpunkcijskih znakova zasniva se na temeljnoj njihovoj odredbi: interpunkcijski znakovi su rečenični znakovi. Svrhovito ih je stoga promotriti s gledišta upravo onoga sintaktičkog modela unutar kojega se određuje rečenica kao jezična jedinica¹ i opisuje njezino unutrašnje ustrojstvo.²

Rečenica se ne može uvijek razumjeti iz sebe same (npr. *Zapravo je počela tek u času kad sam čuo prvi šušanj*), pa se kao najveća samostalna jezična jedinica u sintaksi određuje iz veće jezične cjeline u koju se uklapa (npr. *Tako je počela moja noć u ovom gradiću. Zapravo je počela tek u času kad sam čuo prvi šušanj*). Jezična cjelina u tekstu veća od rečenice zove se *diskurs*, a operacija kojom se rečenice uklapaju u diskurs zove se *povezivanje*.³

Opseg diskursa nije ničim unaprijed zadan, a granice mu — početak i kraj — po znanju jezika određuje onaj koji govori ili piše. Kraj diskursa nastupa ondje gdje izbor slijedeće jezične jedinice više ne ovisi o prethodno izabrani-ma. Kraj bilo kojega diskursa nužno je tada i kraj rečenice.

* Ovaj je članak proširena verzija izlaganja koje je autor održao 4. studenoga 1976. god. u Institutu za jezik u Zagrebu u okviru rada Sekcije za kulturu hrvatskoga književnog jezika HFD.

¹ R. Katičić, *Rečenica kao jezična jedinica*, Jezik, 15, 82—83, 109—114. i u *Jezikoslovnim ogledima*. ŠK, Zagreb, 1971, 67—80.

² R. Katičić, *Unutrašnje ustrojstvo rečenice*. Jezik, 17, 65—74. i u *Jezikoslovnim ogledima*, 88—100.

³ Termine *povezivanje* i *sklapanje* (v. dalje) kao nazive za dvije različite operacije rečeničnoga uklapanja pojmovno utemeljuje i u sintaktički opis uvodi R. Katičić.

U jezičnoj cjelini kakva je diskurs, kojoj su opseg i granice u vlasti govornika, ni broj rečenica pa ni njihov opseg ne mogu biti ničim unaprijed zadani. Svaki se diskurs nužno sastoji barem od jedne rečenice, ali se jednako može sastojati i od beskonačno mnogo rečenica. U praksi je broj rečenica u svakom diskursu ipak konačan.

Ovisnost među jezičnim jedinicama nije u diskursu svagdje jednaka, nego se u određenim razmacima smanjuje i povećava. Na mjestima gdje ovisnost opada veza među jezičnim jedinicama slabi pa se smanjuje i napor potreban za njezino praćenje. Svako takvo mjesto u diskursu prilika je za odmor: na svakom bi mogao nastupiti i kraj diskursa. Na kojem će mjestu kraj doista i nastupiti, ovisi samo o onom koji govori ili piše. U njegovoj je vlasti da izabere mjesto za odmor. Takav se izbor u govoru označuje *s t a n k o m*, a u pismu *t o č k o m*.

Označujući pri stvaranju diskursa svaki put svoj izbor mjesta za odmor u govoru *stankom*, a u pismu *točkom*, govornik razgraničuje dijelove diskursa između njegovih mogućih krajeva. Svaki tako razgraničen dio diskursa jest rečenica, a njegovi tako označeni mogući krajevi ujedno su tada i krajevi rečenica.

O broju rečenica u diskursu i o granicama među njima odlučuje dakle govornik: on stvara rečenicu i svaki put joj granicu postavlja kao mogući kraj diskursa. Svaka tako u diskursu stvorena i po njemu određena rečenica sadrži nekakvo svoje ustrojstvo. To je unutrašnje ustrojstvo rečenice, koje se u svojoj neraščlanjenosti nameće kao predmet sintaktičkoga opisa.

Da bi se opisalo neraščlanjeno unutrašnje ustrojstvo bilo koje rečenice, kao temeljna jedinica mjere rečeničnoga ustrojstva konstruira se osnovno gramatičko ustrojstvo.⁴ Ono se sastoji od predikata, subjekta, priložne oznake i objekta u invarijantnom odnosu. Raščlamba rečeničnoga ustrojstva pokazuje da se u svakoj rečenici osnovno gramatičko ustrojstvo javlja bar jedanput, a ima rečenica u kojima se to ustrojstvo i ponavlja.

Rečenica u kojoj se osnovno gramatičko ustrojstvo javlja samo jedanput zove se *j e d n o s t a v n a r e č e n i c a*, a rečenica u kojoj se jednostavna rečenica ponavlja ili se uz temeljni oblik javlja u kakvu jednakovrijednu obliku zove se *s l o ž e n a r e č e n i c a*.⁵

⁴ V. rad naveden pod 2.

⁵ Opseg i sadržaj pojma *složena rečenica* kako se ovdje izlažu po opisnom modelu R. Katičića razlikuju se od njihove utemeljenosti u tradicionalnom gramatičkom opisu. Ondje pojam složene rečenice ne obuhvaća npr. rečenicu s *atributom*, a u modelu koji se predlaže takva rečenica ulazi u sklop složenih rečenica. Njezin opis polazi od pretpostavke da joj se ustrojstvo sastoji od dviju rečenica s osnovnim gramatičkim ustrojem i da je nastalo od njih pri sklapanju preoblikom atribucije. Tako se npr. rečenica *Velika kiša pljušti* opisuje kao složena rečenica nastala sklapanjem od ovih: a) *Kiša pljušti* i b) *Kiša je velika*.

Mogući opis unutrašnjega rečeničnog ustrojstva temelji se na pretpostavci da se ustrojstvo svake rečenice sastoji od zadanog skupa jednostavnih rečenicâ, na koje se može razložiti, pa se uzima kao da je nastalo od njih posebnom operacijom kojom se jednostavne rečenice uklapaju u složenu.

Jednostavne rečenice na koje se ustrojstvo neke rečenice razlaže kao na svoje jedinične dijelove zovu se *ishodišne rečenice*, a operacija kojom se zadani skup ishodišnih rečenica uklapa u jednu rečenicu zove se *sklapanje*.

U rečenici nastaloj od ishodišnih rečenicâ sklapanjem sintaktički se odnosi mogu opisati kao promjene koje su pri sklapanju pod određenim uvjetima nastale na zadanom skupu ishodišnih rečenicâ. Narav tih promjena takva je da rečenici ne mijenjaju ustrojstvo nego ga samo na prepoznatljiv način preoblikuju. Takve se promjene zovu *preoblike*.

U opisu sintaktičkih odnosa preoblikama svaka rečenica u preoblici ima dva ustrojstva: osnovno i preoblikovano. Osnovno je ustrojstvo ishodišnih rečenicâ, i od njega preoblike polaze, a preoblikovano je ustrojstvo rečenice kakva je potvrđena u tekstu, i ono je pravi predmet sintaktičkoga opisa. Valjanost toga opisa ovisi o egzaktnom formuliranju preoblikâ ili pravila prijelaza od osnovnoga ustrojstva preoblikovanom.

U operaciji sklapanja ishodišnih rečenicâ preoblike su međusobno razlučene, izborne su i stoga neobavezne. Vrsta preoblike pri sklapanju određuje vrstu rečenice po njezinu unutrašnjem ustrojstvu.

2.0. S gledišta tako skiciranoga sintaktičkog modela u kojemu se rečenica kao samostalna jezična jedinica obavezno određuje iz diskursa, a ustrojstvo joj se opisuje neobaveznim preoblikama rečenični se znakovi dijele na *obavezne i neobavezne*.

Obavezan rečenični znak je *točka* (.). Neobavezni rečenični znakovi su:

- 1) *tri točke* (...)
- 2) *upitnik* (?)
- 3) *uskličnik* (!)
- 4) *dvotočka* (:)
- 5) *točka zarez* (;)
- 6) *crt*a (—)
- 7) *zarez* (,)
- 8) *navodnik* («»).

To je popis rečeničnih znakova. Popisu valja pridružiti popis o porabi tih znakova u rečenici. Bitno je pri tom utvrditi ograničenja u njihovoj

razdiobi: na kojim mjestima u rečenici ne može stajati koji od interpunkcijskih znakova. Pod pojmom mjesta u rečenici ovdje se ne podrazumijeva mjesto u redosljedju riječi: prvo, drugo, treće, itd. nego se podrazumijeva mjesto što ga u hijerarhiziranom sklopu sintaktičkih odnosâ jedna sintaktička kategorija otvara drugoj.

Obavezni rečenični znakovi

3. 0. U rečenici kako je određena po diskursu, dakle u rečenici po definiciji, obavezan je uvijek samo jedan rečenični znak: točka. Budući da se točka pojmovno utemeljuje u odredbi rečenice kao jezične jedinice, neovisno o raščlambi unutrašnjega rečeničnog ustrojstva, ona je u sustavu interpunkcijskih znakova jedini rečenični znak koji u pravom smislu riječi pripada rečenici, a ne njezinu ustroju.

Bez točke kao rečeničnog znaka naprosto se ne može stvoriti rečenica.⁶ Taj je znak nuždan da se njime u tekstu unutar diskursa označi mjesto za potreban odmor jer se ne može s jednakim naporom stalno pratiti isti stupanj ovisnosti među jezičnim jedinicama. Onaj koji rečenicu stvara i u sklopu veće jezične cjeline određuje joj granice mora uvijek o tom znaku, i samo o njemu, voditi računa.

Na rečeničnoj razini jedini je dakle obavezan rečenični znak točka. Točka je znak za rečeničnu granicu preko koje se operacijom povezivanja rečenica uklapa u diskurs i u diskursu kao jezična jedinica razgraničuje od drugih rečenica. Točkom se na kraju svake rečenice označuje da je rečenica dovršena. Iza točke na kraju svake rečenice počinje ili bar može početi nova rečenica. Njezin se kraj ponovno označuje točkom, a početak velikim slovom, itd.

Ako je točka znak za dovršenost rečenice, obavezno dolazi samo na kraju svake rečenice:

*U svojoj crnoj uniformi, zasukanih rukava, starica stoji iznad izvrnute kra-
ve Rumenke. Nijedna rumenka zacijelo se nije nikad našla u takvu neobičnu
položaju.*

Ni na kojem drugom mjestu u rečeničnom ustroju točka ne može stajati kao rečenični znak.

⁶ Valja naime razlikovati točku kao rečenični znak od njezina grafijskog ekvivalenta u tekstu. U starijim tekstovima i u dijelu tekstova moderne poezije i (manje) proze odsutnost grafijskog znaka za točku ne znači i odsutnost točke kao rečeničnog znaka.

Neobavezni rečenični znakovi

4. 0. U sustavu neobaveznih rečeničnih znakova poseban položaj imaju tri točke. Tri točke mogu stajati na početku, u sredini i na kraju rečenice.

Na početku označuju da se rečenica nastavlja na što neizrečeno:

... *Raslo čedo prenejako i u gladu i u sramu.*

U sredini označuju da se u rečenici što ne izriče:

— *Haj, sada bih mogao ... samo da mi je volja!*

Na kraju označuju da se rečenica nastavlja u čemu neizrečenom:

— *Evo vam i čaša vina, a ako vam prija ...*

5. 0. Rečeno je već da se za opis neraščlanjenoga unutrašnjeg ustrojstva bilo koje rečenice kao temeljna jedinična mjera rečeničnoga ustrojstva uzima osnovno gramatičko ustrojstvo. Osnovno je gramatičko ustrojstvo određeno po zalihosti morfoloških kategorija.⁷ Zbog toga među riječima kojima se u rečenici izriču dijelovi osnovnoga gramatičkog ustrojstva ne može stajati nijedan rečenični znak osim, dakako, točke na kraju:

Dječak upre pogled u vrata.

Osnovno se gramatičko ustrojstvo može preoblikovati pitanjem. Tako nastaje upitno rečenično ustrojstvo. Na kraju rečenice s upitnim ustrojem stavlja se upitnik:

Zašto se tako vladate u našem vrtu?

Osnovno se gramatičko ustrojstvo može preoblikovati usklikom. Tako nastaje usklično rečenično ustrojstvo. Na kraju rečenice s uskličnim ustrojem stavlja se uskličnik:

Pa to se lice potpuno izmijenilo!

Iako upitnik uvijek stoji na kraju rečenice s upitnim, a uskličnik na kraju rečenice s uskličnim ustrojem, ipak ni upitnik ni uskličnik nisu znakovi za rečeničnu granicu, kao što je to točka. Upitnik i uskličnik stoje na kraju rečenica kojima označuju samo ustrojstvo, ali im ne označuju i dovršenost. Rečenica označena na kraju upitnikom ili uskličnikom može se i nastaviti:

No, što kažete? — upita otac s nestrpljenjem.

Ne smije se izdati osama ljudska! ... — oglasio se on opet.

6. 0. Pretpostave li se ishodišne rečenice kao jedinični dijelovi unutrašnjega ustrojstva koje rečenice, to se ustrojstvo može opisati kao da je preoblikovano od ishodišnih rečenica njihovim sklapanjem. Preoblike kojima se ishodišne rečenice sklapaju u jednu rečenicu mogu biti trovsne:

sklapanje n i z a n j e m

sklapanje s p a j a n j e m

sklapanje u v r š t a v a n j e m

⁷ V. rad naveden pod 2.

Pri sklapanju n i z a n j e m rečenična se granica mijenja u nerečeničnu:
Sjedim u restoranu, dovršio sam ručak, vidim more.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih ishodišnih:

- a) *Sjedim u restoranu.*
- b) *Dovršio sam ručak.*
- c) *Vidim more.*

Promjenom rečenične granice u nerečeničnu mijenjaju se i rečenični znakovi koji ih označuju. Točka se mijenja ili u d v o t o č k u ili u t o č k u z a r e z ili u c r t u ili u z a r e z.

D v o t o č k a se bira ako se želi najviše sačuvati rečenična granica i od jedne rečenice uputiti na drugu:

Napregnuo sam čula: u mraku iza kupova sijena nisam primjećivao micanja.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih:

- a) *Napregnuo sam čula.*
- b) *U mraku iza kupova sijena nisam primjećivao micanja.*

D v o t o č k a s n a v o d n i k o m bira se ako se uz promjenu rečenične granice u nerečeničnu želi označiti da jedna rečenica navodi sadržaj govora ili mišljenja u drugoj:

Marta dignu ponosito glavu: »Dijete će ostati kod oca«.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih:

- a) *Marta dignu ponosito glavu.*
- b) *Dijete će ostati kod oca.*

T o č k a z a r e z se bira ako se želi nešto manje sačuvati rečenična granica:

Već više dana čupamo i sišemo tvrdu konjetinu; svatko već pozna svoju kost.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih:

- a) *Već više dana čupamo i sišemo tvrdu konjetinu.*
- b) *Svatko već pozna svoju kost.*

C r t a se bira ako se želi još manje sačuvati rečenična granica:

Ostali su me dočekali upitnim pogledima — u očima im se zrcalila nada.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih:

- a) *Ostali su me dočekali upitnim pogledima.*
- b) *Ostalima se u očima zrcalila nada.*

Z a r e z se bira ako se želi najmanje sačuvati rečenična granica:

Vijavica je sukala oko mog ležaja, snijeg je bubnjao po mom pokrovu.

Ta je rečenica nizanjem sklopljena od ovih:

- a) *Vijavica je sukala oko mog ležaja.*
- b) *Snijeg je bubnjao po mom pokrovu.*

7. 0. Za sklapanje rečenica nizanjem bilo koji od navedenih rečeničnih znakova postaje obavezan, da označi promjenu rečenične granice u nereče-

ničnu. Rečenica koja nastaje takvim sklapanjem zove se *rečenični niz*. Rečenični niz je složena rečenica u kojoj dijelovi od kojih se sklapa stoje u međusobno nezavisnom odnosu. Sklapanjem ishodišnih rečenica u rečenični niz nastaju *nezavisno složene rečenice*.

Pojam nezavisno složene rečenice kako je ovdje opisujemo razlikuje se ponešto od onoga iz gramatičke tradicije. Po našem opisnom modelu u nezavisno složenoj rečenici ishodišne se rečenice međusobno *obavezno* razgraničuju jednim od rečeničnih znakova kojima se označuje promjena rečenične granice u nerečeničnu.

Dvotočka, točka zarez, crta i zarez znakovi su koji u izboru postaju obavezni za operaciju sklapanja nizanjem; oni označuju rezultat preoblike nizanja, koja djeluje pri izvođenju te operacije. Gdje god se operacija sklapanja nizanjem provodi — a nužno ju je pretpostaviti svagdje gdje je pri sklapanju jednostavnih rečenica učinjen prvi korak k integraciji u složenu rečenicu, takvu u kojoj se neovisnost među sklopljenim dijelovima još čuva — obavezno se rezultat takve operacije označuje kojim od znakova za nerečeničnu granicu. Bilo koji znak za nerečeničnu granicu označuje da je rečenica nizanjem sklopljena od dviju ishodišnih rečenica. Tako se npr. rečenice

On se vjerojatno neće vratiti.

On se, vjerojatno, neće vratiti.

razlikuju po tome što je prva jednostavna rečenica koja se sastoji samo od jedne rečenice s osnovnim gramatičkim ustrojstvom, a druga je rečenični niz, odnosno nezavisno složena rečenica, koja se sastoji od dviju ishodišnih rečenica sklopljenih nizanjem u jednu; to su ove ishodišne rečenice:

a) *On se neće vratiti.*

b) *To je vjerojatno.*

Operacijom sklapanja nizanjem u navedenom se primjeru »razlabavljuje« odnos između predikata i priložne oznake kako je utemeljen u osnovnom gramatičkom ustrojstvu. Riječju (*vjerojatno*) kojom se u jednostavnoj rečenici s osnovnim gramatičkim ustrojstvom izriče kategorija priložne oznake u nezavisno složenom rečeničnom ustrojstvu izriče se kategorija predikata kao temelj nove rečenice.

Jednako se operacijom sklapanja nizanjem može »razlabaviti« i rekcijom u osnovnom gramatičkom ustrojstvu zadan sintaktički odnos između glagola i njegova neobaveznog objekta. Tako se npr. rečenice

Oni piju vino.

Oni piju, vino.

razlikuju po tome što je prva jednostavna rečenica sa subjektom, glagolskim predikatom i objektom kao dijelovima osnovnoga gramatičkog ustrojstva, a druga je nezavisno složena rečenica, sklopljena nizanjem od dviju ishodišnih:

- a) *Oni piju.*
- b) *To je vino.*

Riječju kojom se u jednostavnoj rečenici s osnovnim gramatičkim ustrojem izriče kategorija neobaveznog objekta u nezavisno složenoj rečenici izriče se kategorija predikata kao temelj nove rečenice.

8. 0. Kako se rečenična granica može promijeniti u nerečeničnu samo preoblikom nizanja, a njezinim djelovanjem nastati samo rečenični niz, odnosno nezavisno složena rečenica, poraba rečeničnih znakova koji označuju tu promjenu moguća je i nužna samo u nezavisno složenoj rečenici i ni u kojoj drugoj.

To bi na prvi pogled značilo da se opis porabe interpunkcijskih znakova iscrpljuje s opisom njihove porabe u složenoj rečenici kakvo je rečenični niz. No to još nikako ne znači da se s opisom porabe interpunkcijskih znakova u rečenici iscrpljuje i opis složena rečenica ustrojstva. Ako se s opisom porabe interpunkcijskih znakova u rečenici ne iscrpljuje i opis složena rečenica ustrojstva, onda se s gledišta po kojemu su interpunkcijski znakovi rečenični znakovi s opisom njihove porabe u rečenici ne iscrpljuje i svekolika njihova poraba. Ako se naime tvrdnjom o nužnoj i jedinoj u rečenici mogućoj porabi interpunkcijskih znakova za nerečeničnu granicu poraba tih znakova u bilo kojem drugom složenoj ustroju isključuje, onda kao dokazni postupak za navedenu tvrdnju preostaje još da se opišu takva složena rečenica ustrojstva, kako bi se potpunim opisom porabe interpunkcijskih znakova utvrdilo ne samo da ih ni u jednom od tih ustrojstava nema nego da ih ne može ni biti.

Rečenice u kojih se ne pojavljuju interpunkcijski znakovi za nerečeničnu granicu nisu dakle nezavisno složene rečenice. Takvim se zaključkom u razmatranje uvodi pretpostavka da ima složena rečenica koje nisu nastale preoblikom nizanja. Budući da rečenice koje ne nastaju preoblikom nizanja ne mogu biti nezavisno složene, moraju se za opis njihova ustrojstva i odnosa među sklopljenim dijelovima pretpostaviti neke druge preoblike.

9. 0. Jedna je od njih preoblika spajanja. U preoblici spajanja, kojom se rečenična granica dokida, ishodišne se rečenice sklapaju u jednu rečenicu posebnim priložnim riječima pomoću kojih se takvo sklapanje označuje. Takve se riječi zovu *prilozi za spajanje*.⁸ To su npr. *i, pa, pak, te* i zaniijekani *i : ni i niti*, zatim *a, ali nego, no i ili*.

⁸ Terminološkim razgraničavanjem pokušava se ovdje opisati dvovrsta sintaktička funkcija riječi koje se u tradicionalnom gramatičkom opisu zovu *veznici*. Termin *prilozi za spajanje* uvodi se u opis u skladu s nazivom za preobliku kojom se sklapanje izvodi, a terminom *prilog za isticanje* pokušava se opisati sintaktički položaj tih priloga, određen njihovim prvim mjestom u redosljedu riječi u rečenici.

Pri sklapanju ishodišnih rečenica spajanjem prilog za isticanje u ishodišnoj rečenici mijenja se u složenoj rečenici u prilog za spajanje; npr.:

Tu se pas uvijek oblizuje od jaja šljuka i bjelouška odeblja od miševa ubijenih ljetnim pljuskom.

Otvorili su autobusna vrata pa miris staje ulazi na sjedala presvučena crvenom kožom.

Te su složene rečenice spajanjem sklopljene od ovih:

a) *Tu se pas uvijek oblizuje od jaja šljuka.*

b) *I bjelouška odeblja od miševa ubijenih ljetnim pljuskom.*

a) *Otvorili su autobusna vrata.*

b) *Pa miris staje ulazi na sjedala presvučena crvenom kožom.*

Rečenica koja nastaje pri sklapanju ishodišnih rečenica spajanjem zove se rečenični spoj. Rečenični spoj je složena rečenica u kojoj dijelovi od kojih se sklapa stoje u međusobno zavisnom odnosu.⁹

10. 0. Ishodišne se rečenice mogu sklopiti u jednu rečenicu i preoblikom u vrštavanja. Uvrštavanjem jedne rečenice u ustrojstvo druge rečenična se granica među njima sasvim dokida; npr.:

Zabava je kakve već jesu zabave po bosanskoj provinciji.

Znao sam da je neće zbrisati godine.

Ususret im je došao starac koji se smiješno poštapao.

Ne dopuštaju se odstupanja ako utječu na cjelokupan izgled podne obloge.

Lišće pada u otvoren bunar.

Grad Zagreb leži na Savi.

Sava teče mutna.

Te su složene rečenice uvrštavanjem sklopljene od ovih:

Zabava je takva. Takve već jesu zabave po bosanskoj provinciji.

Znao sam to. Neće je zbrisati godine.

Ususret im je došao starac. Starac se smiješno poštapao.

Onda se ne dopuštaju odstupanja. Odstupanja utječu na cjelokupan izgled podne obloge.

Lišće pada u bunar. Bunar je otvoren.

Zagreb leži na Savi. Zagreb je grad.

Sava teče. Sava je mutna.

Rečenice koje nastaju pri sklapanju ishodišnih rečenica uvrštavanjem zovu se zavisno složene rečenice. U zavisno složenoj rečenici ustrojstvo jedne rečenice ovisi o ustrojstvu druge. Rečenica koja u složenom

⁹ Rečenični se spoj kao zavisno složena rečenica temelji na tipu zavisnosti drukčijem od onoga kakav je u zavisno složenih rečenica koje su nastale uvrštavanjem jedne rečenice u ustrojstvo druge (v. dalje). Među dijelovima od kojih se jedan uvrštava u drugi zavisnost je jednosmjerna, a među dijelovima koji se spajaju zavisnost je obostrana.

ustrojstvu ovisi o ustrojstvu druge zove se zavisna rečenica, a rečenica o kojoj ona ovisi zove se glavna rečenica. Zavisna se rečenica pri sklapanju uvrštava u ustrojstvo glavne.

11. 0. Do sada smo kao rezultat djelovanja triju zasebnih preoblika pri sklapanju ishodišnih rečenica pokušali razlučiti tri različite vrste složenosti rečeničnog ustrojstva. Svaka je vrsta složenoga rečeničnog ustrojstva obilježena sustavom samo njoj pripadnih znakova.

Stupanj složenosti rečeničnog ustrojstva time se međutim ne iscrpljuje; stoga ni dosadašnji opis porabe interpunkcijskih znakova ne može biti i nije posve iscrpan. Vrste složenih rečeničnih ustrojstava preoblikama su doduše razlučene jedne od drugih i ne mogu se međusobno miješati; moguće su međutim kombinacije triju navedenih preoblika, pa je u rečeničnom ustrojstvu što tako nastaje katkada vrlo teško razabrati koji znak pripada kojoj od triju vrsta složenoga rečeničnog ustrojstva. Tako se npr. ustalilo govoriti o interpunkciji u zavisno složenim rečenicama, posebno u redovnom i posebno u obrnutom redu njihovih dijelova, a po modelu koji se ovdje izlaže očito je da interpunkcije u zavisno složenim rečenicama nema i da je ne može biti. No, pođimo redom.

12. 0. Razgledat ćemo najprije mogućnost kombinacije preobliske nizanja i preobliske spajanja. Uzmimo kao primjer rečenicu

Krave su se muzle, i jašilo se na magarcima.

i utvrdimo odnos njezina ustrojstva prema ustrojstvu ovih složenih rečenica:

Krave su se muzle, jašilo se na magarcima.

Krave su se muzle i jašilo se na magarcima.

Od triju navedenih rečenica ustrojstvo je druge i treće rečenice poznato: druga je rečenični niz nastao nizanjem, a treća je rečenični spoj nastao spajanjem; druga je rečenica nezavisno složena, a treća zavisno složena.¹⁰ Pita se kakvo je ustrojstvo prve rečenice, od čega se sastoji i kako ga je moguće opisati. U prvoj su rečenici jedan do drugoga znak za nizanje i znak za spajanje: zarez i *i*. Svaki taj znak u svojoj rečenici (zarez u drugoj a *i* u trećoj) označuje jednu vrstu sklapanja ishodišnih rečenica u složenu rečenicu. Označuju li ti znakovi i u prvoj rečenici to isto? Ili se možda međusobno isključuju? Ili označuju nešto što nije ni nizanje ni spajanje?

Ako se u drugoj i trećoj rečenici uz jedan znak pri sklapanju u složeno rečenično ustrojstvo svaki put pretpostavljaju dvije ishodišne rečenice, onda je logično da se u prvoj rečenici uz dva znaka pri sklapanju pretpostavi više od dviju ishodišnih rečenica. Da bismo opisali složenost ustrojstva prve rečenice uz dva znaka pretpostavit ćemo pri sklapanju ove ishodišne rečenice:

¹⁰ S međusobnom zavisnošću dijelova od kojih se sklapa.

- a) *Krave su se muzle.*
- b) *Krave su se muzle.*
- c) *I jašilo se na magarcima.*

U sklapanju se rečenica c) prilogom za spajanje najprije spaja s rečenicom b), pri čemu se kao rezultat dobiva rečenični spoj *Krave su se muzle i jašilo se na magarcima* s međusobno zavisnim odnosom svojih dijelova, a zatim se taj spoj sa svojim složenim rečeničnim ustrojstvom kao cjelina nizanjem sklapa s rečenicom a). Rezultat toga drugovrsnog sklapanja u sklopu s onim prvim jest ova dvovrsno sklopljena rečenica:

Krave su se muzle, krave su se muzle i jašilo se na magarcima.

U toj se rečenici druga ishodišna rečenica nizanjem ponavlja i time ističe. Njezino je ponavljanje u nizu u odnosu na prvu rečenicu zalihosno, ali isticanje koje se ponavljanjem postiže nije zalihosno nego je upravo obavijesno. Stoga se druga rečenica zbog ponavljanja po zalihosti prema prvoj u sklapanju dokida, a njezino se isticanje nizanjem ne gubi nego se u preoblici spajanja prenosi na riječ pomoću koje se s drugom rečenicom spaja; to je u našem primjeru sada prilog za isticanje *i*:

Krave su se muzle, i jašilo se na magarcima.

Ta rečenica nije dakle ni rečenični niz, u onom smislu u kojem je to druga od triju navedenih rečenica, nije ni rečenični spoj, u onom smislu u kojem je to treća od navedenih rečenica, a u odnosu na te dvije s obzirom na njihov međusobno razlučen odnos nije ni neka trećovrsna struktura koja bi prema njima imala samostalan položaj. To je rečenica u koju su dvjema preoblikama sklopljena ali i međusobno strogo u njoj razlučena dva različita rečenična ustrojstva: jedno nezavisno, kojega je znak u rečenici zarez, i drugo zavisno, kojega je znak u rečenici *i*. Takva rečenica koja je sklopljena različitim preoblikama u jednu zove se **v i š e s t r u k o s l o ž e n a r e č e n i c a**.

13. 0. Razgledajmo sada još mogućnost kombinacije preobliske nizanja i preobliske uvrštavanja. Uzmimo kao primjer rečenicu

Familija je iščekivala sa zebnjom, jer tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.

i utvrdimo odnos njezina ustrojstva prema ustrojstvu ove složene rečenice:

Familija je iščekivala sa zebnjom jer tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.

Od dviju navedenih rečenica ustrojstvo druge poznato je: to je zavisno složena uzročna rečenica sklopljena uvrštavanjem od ovih dviju ishodišnih:

- a) *Familija je iščekivala sa zebnjom zato.*
- b) *Tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.*

Razlika je između prvoga i drugog našeg rečeničnog primjera samo u za-

rezu. Pokušajmo stoga protumačiti položaj zarez a u ustrojstvu prve rečenice u odnosu na njegovu odsutnost u drugoj. Jednako kao i u 12. 0. i ovdje je riječ o višestruko složenoj rečenici koja je dvjema različitim preoblikama sklopljena u jednu.

Budući da smo rečenici bez zarez a za opis njezina ustrojstva uvrštavanjem pri sklapanju prepostavili dvije ishodišne rečenice, rečenici sa zarezom za opis njezina ustrojstva nizanjem i usavršavanjem prepostaviti ćemo jednu rečenicu više. To su ove:

- a) *Familija je iščekivala sa zebnjom.*
- b) *Familija je iščekivala sa zebnjom zato.*
- c) *Tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.*

Postupak sklapanja je ovaj: najprije se rečenica c) uvrštava u rečenicu b) pridružujući se čitavim svojim ustrojstvom njezinu prilogu *zato*. Uvrštavanje se provodi uzročnim prilogom *jer*:

Familija je iščekivala sa zebnjom zato jer tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.

Čitava se ta zavisno složena rečenica zatim preoblikom nizanja sklapa s rečenicom a) u višestruko složeno rečenično ustrojstvo:

Familija je iščekivala sa zebnjom, familija je iščekivala sa zebnjom zato jer tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.

U toj se višestruko složenoj rečenici druga rečenica nizanjem ponavlja, pa se zbog ponavljanja po zalihosti prema prvoj pri sklapanju izostavlja. Jedino što se u njoj ne ponavlja i što se ne može izostaviti to je pokazni uzročni prilog *zato* preko kojega se u tu rečenicu uvrštava zavisna rečenica:

Familija je iščekivala sa zebnjom, zato jer tužno je to imati negdje u svijetu neizvjesnog mrtvaca.

Bitno je pri tom naglasiti da se uvrštavanje zavisne rečenice u glavnu odijeva s onu stranu zarez a, tako da rečenica s ovu stranu zarez a nikako ne može zavisnoj rečenici biti glavna jer joj zapravo to nikada nije ni bila. Po istoj logici rečenica s onu stranu zarez a ne može rečenici s ovu stranu zarez a biti zavisna. Pa kad se po zalihosti s *jer* iz zavisno složene rečenice u glavnoj izostavi i prilog *zato*, rečenica s ovu stranu zarez a u odnosu na rečenicu s onu stranu zarez a ostaje i dalje samo dio nezavisno složenoga rečeničnog ustrojstva, i obratno.

14. 0. U zavisno složenim rečenicama dakle nema interpunkcije. Kako se naime u zavisno složenoj rečenici uvrštavanjem zavisne rečenice u ustrojstvo glavne rečenična granica među njima ne mijenja u nerečeničnu nego se potpuno dokida, zarez kao znak za nerečeničnu granicu u nezavisno složenoj rečenici ne može biti i znak dokinute rečenične granice u zavisno složenoj re-

čenicima, ne može dakle u zavisno složenoj rečenici označivati narav odnosa koji je uvjetom za sklapanje zadan i uvrštavanjem zavisne rečenice u glavnu već označen.

Zarez pak koji se s gledišta gramatičke tradicije opisuje kao zarez u zavisno složenoj rečenici, i u odnosu na koji se onda određuje da li su rečenice u redovnom poretku naknadno dodane ili su u inverziji, ne stoji uopće između glavne i zavisne rečenice nego stoji između dviju koordiniranih rečenica koje su nizanjem sklopljene u nezavisno složenu rečenicu.

Ako je zarez obavezan znak za nerečeničnu granicu u nezavisno složenoj rečenici, onda njegova obaveznost u obrnutom redu rečenica označuje isti odnos nezavisnosti dijelova složene rečenice. Zbog toga je moguće pretpostaviti i opisivati samo inverziju dijelova nezavisno složene rečenice, čime se inverzija dijelova zavisno složene rečenice po modelu isključuje iz opisa.

PODRIJETLO NEKIH NOVIJIH JEZIČNIH TERMINA U HRVATSKOM KNJIŽEVNOM JEZIKU: RJEČNIK, TOČKA, PRAVOPIS

Valentin Putanec

Naša osnovna jezična (leksikografska i pravopisna) terminologija ustalila se u 19. stoljeću. Mnogi od tih termina danas nam se čine nezamjenjivi, ali oni ipak imaju svoju povijest i svoj postanak: njihovu ustaljivanju prethodilo je kolebanje o kojem danas malo znamo. Izabrao sam neke od tih termina kojih je povijest zanimljiva kao pojava jezične kulture i kultiviranja jezične terminologije u našoj sredini.

R j e č n i k

Za pojam »abecedni ili stručni popis riječi« kao paralelna semantička jednadžba za latinske riječi *dictionarium* i *vocabularium* u našim su starijim i novijim djelima služili ovi termini (navodim ih uglavnom prema Simeonovu *Enciklopedijskom rječniku lingvističkih naziva*, Zagreb, 1969):

1. *blago jezika* (Mikalja, odgovara riječi *gazofilacij*), 2. *dikcionar* (Habdelić, Patačić, Jablanci 1772), 3. *gazofilacij* (Belostenec), 4. *glosar*, 5. *imenik* (Šulek), 6. *leksik*, 7. *leksikon*, 8. *pravoslovnik* (Katančić), 9. *zbororječnik* (Stulli), 10. *ričoslovnik* (Volčić), 11. *ričopis* (Zaničić), 12. *riječna knjiga* (piše *rečna knjiga*, Jambrešić, a i Belostenec s. v. *lexicographus*), 13. *rječnik* (od Belostenca, koji piše *rečnik*), 14. *rječnjak* (Kavanjin), 15. *rječoslovje* (Stulli),